

МОВНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРОЛЕТКУЛЬТУ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено суспільно-політичні умови діяльності пролетарських освітньо-просвітницьких організацій у 20-ті рр. ХХ ст., зокрема у розрізі національного питання, а саме дослідження політичних засад щодо статусу української мови і культури. Це питання стало визначальним у діяльності Пролеткульту в Україні – культурно-просвітницької і літературно-художньої організації пролетарської самодіяльності при Наркомосі, яка мала за мету широкий і всебічний розвиток пролетарської культури самим пролетаріатом. На відміну від Росії, пролеткультівські організації в Україні не набули значного поширення і припинили своє існування з огляду на неврахування національної мови і культури, а також обмеженим доступом селян, як корінного населення, але непролетарського походження.

Ключові слова: Пролеткульт, робітник, культура, мова, політика, організація.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні суспільні перетворення вимагають детального, критичного переосмислення досвіду попередніх поколінь. Із «Лекцій» Гегеля очевидно: досвід і історія вчать, що народи і влада ніколи не вчилися у історії і не діють у відповідності з тими уроками, що можна було б із неї використати

Особливої уваги потребує об'єктивне дослідження історії російсько-українських відносин, що дозволить з'ясувати причини непорозумінь в

історичному розрізі, щоб врахувати їх у налагодженні взаємозв'язку та забезпеченні миру у геополітичному просторі.

Інтерес становлять 20–30 pp. XX ст. – період інтенсивного культурного розвитку із тенденцією на демократизм, творчість, різноманіття, водночас він залишається показаний тенденційно, з позицій офіційної радянської педагогічної науки, коли складний і неоднозначний процес підганявся під наперед добре всім відомий результат [10, 7].

У статті пропонуємо дослідити російсько-українські відносини крізь призму діяльності Пролеткульту (1917-1932) – культурно-просвітницької і літературно-художньої організації пролетарської самодіяльності при Наркомосі, яка мала за мету широкий і всебічний розвиток пролетарської культури самим пролетаріатом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор. Серед дослідників Пролеткульту варто відзначити російських вчених: М. Горбунова, М. Юдина, Л. Ніколаєву, М. Левченко, Л. Булавку, А. Карпова. В Україні відсутнє цілісне дослідження з питань діяльності пролеткультівських організацій. Проте у вищезначених працях питання російсько-українських відносин не вивчалось, що становить прогалину в історичній та історико-педагогічній науці.

Формулювання цілей статті

Мета статті – з'ясувати політичні умови в яких відбувалося становлення українських пролетарських освітньо-просвітницьких організацій, проаналізувати національне питання у розрізі статусу української мови та культури крізь призму діяльності Пролеткульту (1917-1932).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Російська революційна соціал-демократія впродовж 1917-1920 р., здійснюючи суспільно-політичні перетворення, виявила себе спадкоємницею імперського мислення, внаслідок

чого Україна здобула статус, фактично рівнозначний культурній автономії в «єдиному і неподільному» просторі Радянської Федерації. Війна і революція не стали для України часом об'єднання українського народу, він залишився роз'єднаним у межах двох держав.

Проте навіть за таких умов революція сповнила культурну діяльність відчуттям новизни, свідомістю звільнення від старого світу та його обмежень. Поставали складні невідступні питання про те, в якому напрямі слід розвиватись українській культурі, на які взірці їй належить орієнтуватись і якою бути взагалі. Це був час пошуків і сподівань. Натхнені відчуттям власної місії та зростаючою аудиторією, письменники, художники й учені з захопленням поринули у створення нового культурного всесвіту. У сфері освіти формувалася глобальна мета – майбутнє соціалізму – нова радянська людина.

На тлі соціальних катаклізмів (Перша світова війна, Лютнева буржуазна революція і Жовтневий більшовицький переворот 1917 р., громадянська війна, національно-демократична революція в Україні, що уможливила створення української держави, і гірка поразка УНР) відбувався інтенсивний процес самоорганізації вітчизняного культурного простору разом із початками інституалізації та структуризації новітньої української культури під власним державним проводом.

Проходження цих процесів відбувалося за умов складних обставин як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Тут не можемо не звернутися до дослідження С. Кульчицького, який зауважував, що «...проте все-таки необхідно пам'ятати, що Українська Центральна Рада діяла в рамках політичного простору Росії, яка у складі Антанти два з половиною роки провадила виснажливу війну з Центральними державами. Українська революція виявилася частиною Російської, а не самостійним явищем... Хоча в Україні сформувалися власні політичні сили, які розпочали національний державотворчий процес, однак її територія стала ареною протиборства російських революційних і контрреволюційних сил. Обидві сили не тільки

боролися одна з одною, але з однаковою енергією намагалися задушити український визвольний рух» [6, с. 60].

Із встановленням радянської влади культурні процеси в Україні відбувалися у розрізі централізованої політики комуністичної партії, яка промовисто у нормативних документах заявляла про рівноправність усіх держав – членів новоствореної федерації. Більшовицькі вожді прагнули керувати процесом так, щоб етнічне відродження не переростало в національне, тобто щоб українці втішалися розвитком своєї мови і культури, не претендуючи на здобуття незалежної від центру національної державності [6, с. 83].

Через тиждень після жовтневого перевороту, 15 (2) листопада 1917 р. була опублікована Декларація прав народів Росії за підписами голови РНК В. Ульянова-Леніна і наркома у справах національностей Й. Джугашвілі-Сталіна. У ній підкреслювалося, що I Всеросійський з'їзд рад у червні 1917 р. проголосив право народів Росії на вільне самовизначення, а II з'їзд рад підтвердив це невід'ємне право рішуче і чіткіше. Виконуючи волю цих з'їздів, РНК покладав в основу своєї діяльності у питанні національності такі засади:

- 1) рівність і суверенність народів Росії;
- 2) право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави;
- 3) скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень;
- 4) вільний розвиток національних менших і етнографічних груп, які населяють територію Росії [6, с. 184].

Реакція Раднаркому на суверенізацію національних окраїн була наступальною. 31 (18) січня 1918 р. III Всеросійський з'їзд рад прийняв «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Її перший пункт складав я з двох частин і виглядав підступно просто:

- 1) Росія оголошується Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вся влада в центрі і на місцях належить цим радам.
- 2) Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік [6, с. 185].

Щодо Центральної Ради, то керівники рад, заявляли, що вона прикривається національними фразами і веде двозначну буржуазну політику, не визнаючи радянської влади Україні. Тим самим проявляється суперечність декларованих заяв та існуючій практиці [6, с. 185].

Серед чотирьох пунктів в галузі національних відносин у Програмі РКП (б), актуальним для нашого дослідження є перший пункт: «За основу береться політика зближення пролетарів і напівпролетарів різних національностей для спільної революційної боротьби за повалення поміщиків і буржуазії» [6, с. 187]. Але це зближення відбувалося на основі дискримінації прав і свобод російськими пролетаріями над українськими, адже російська мова і культура вважалися прогресивними, пролетарськими, відтак провідними, а українська – селянською, як націоналістичний прояв, відтак непридатною для творення культури майбутнього – пролетарської культури.

Четвертий пункт роз'яснював питання про те, хто є носієм волі нації до відокремлення. Таким носієм при переході від буржуазної до радянської демократії визначався пролетаріат [6, с. 187]. У контексті забезпечення національної рівності, проголошених у нормативних документах, знову суперечливим постає теза четвертого пункту. Знову ж таки пролетарською вважалася російська мова, на відмінну від української – селянської, відтак на практиці знову простежуємося дискримінацію національної культури.

Разом з тим, розвиток національно-визвольного руху після громадянської війни набирал безсумнівних обертів всупереч офіційній політиці і контролювати цей рух стало неможливо. Це спровокувало

прийняття в листопаді 1919 р. пленумом ЦК РКП (б) ленінської резолюції «Про Радянську владу на Україні», в якій ставилося в обов'язок всім членам партії всілякими засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури. Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас» [9].

Незважаючи на це тривала великодержавницька політика щодо національної культури як наслідок побоювання та попередження набуття статусу самобутньої як на державному рівні, так і загальнорадянському. Ці «поступки» - лише відведення уваги громадськості від встановлення домінування російської мови і культури.

Погляди на українську культуру серед більшовицьких кіл мали однозначний характер – як вигадка буржуазних націоналістів, як плід романтично-реакційних їхніх творів, що й позначалося на формуванні концепції пролетарської культури. Адже ситуація, яка склалася на початку ХХ ст. в Україні – це існування глибоких суперечностей між автохтонним за своїм характером селом і асимільованим містом, між українським селянством і російським чи зрусифікованим пролетаріатом. Слушна думка В. Затонського, зі спогадів про українську революцію: «Для «совєтів», отже і для партій міського пролетаріату, як більшовиків, так і меншовиків, Україна, як така, не існувала, бо не існувало її для міського робітника» [3].

Лише з часом внаслідок гострого протистояння вдалося домогтися певних позитивних змін у свідомості партійних і радянських кадрів, а декларована українська радянська державність поступово почала набувати

відносного наповнення, українська ж мова і культура – свого майже офіційного визнаного статусу [11, с. 23].

Новий курс національної політики ЦК РКП (б) затвердили рішення X з'їзду партії (8-16 березня 1921 р.) Так, у резолюції з'їзду «Про чергові завдання партії у національному питанні» підкреслювалося, що своє завдання більшовики бачать у тому, щоб допомогти «трудящим масам невеликоросійських народів» розвинути і зміцнити у себе діючі рідною мовою суд, адміністрацію, господарські органи, урядові органи, укомплектовані місцевими кадрами, які знають побут і психологію місцевого населення; розвинути в себе пресу, школу, театр, клубну справу й взагалі культурно-освітні заклади рідною мовою [2, с. 603].

Відповідно до Директиви пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні від 17 жовтня 1922 р. передбачалася «...повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури, або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти всякого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян - російським» [4, с. 150].

Така ілюзія «рівноправності» мов була ціленаправлена у політиці радянської влади з огляду на піднесення національно-визвольного руху в Україні, так як у більшовиків серед інтелігенції були небагато прихильників і, щоб послабити опозицію, проголошували курс на забезпечення рівноправності української і російської культури, мови. Під цією ілюзією «рівноправності» більшовицька теорія культури передбачала знищення культур з «національною обмеженістю». Обґрунтування такого погляду здійснив В. Ленін, що вказував на гальмівній ролі національних культур у суспільному прогресі: «З точки зору соціал-демократії недопустимо ні прямо, ні посередньо кидати лозунг національної культури. Цей лозунг

неправильний, бо все господарське, політичне і духовне життя людства чим раз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує його. Інтернаціональна культура, вже тепер створювана систематично пролетаріатом усіх країн, не приймає в себе «національну культуру» в цілому, а бере з кожної національної культури виключно її послідовно демократичні й соціалістичні елементи» [8, с. 301]. В. Ленін допускав використання національної культури лише як форми пропаганди комуністичних ідей, у вигляді національної мови цієї пропаганди тощо.

У 1923 р. активно проповідувалася концепція «боротьби двох культур», коли секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь, виступаючи на Київській партійній конференції, виголосив: «Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуха. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села – українська... Поставити собі завдання активно українізувати партію цебто і робітництво... це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста». У першій половині 20-х років серед партійного керівництва відбувалася дискусія з приводу так званої теорії боротьби двох культур. Полягала вона в тому, що російська культура була передовою (оскільки її носій - пролетаріат), а українська культура – відсталою (бо її носієм є селянство і село взагалі). Цю теорію висунув секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедем, який у статті «Деякі питання партійного з'їзду», що «...поставити собі завдання українізувати партію, а відповідно і робочий клас... зараз буде для інтересів культурного руху мірою реакційною, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничому класі, до нинішнього політичного, економічного і культурного співвідношенням між містом і селом, - це означає стати на точку зору нижчої культури села порівняно з вищою культурою міста» [4, с. 75]. Ці погляди мали підтримку серед частини партійного апарату і рядових членів партії, яка усвідомлювала необхідність українізації не тільки партії, а й усієї структури влади. Противники Д. Лебеда розуміли, що у республіці, де 80 % населення – українці, влада мусить

розмовляти українською мовою. На VII конференції КП (б)У (1923) з приводу «двох культур» виступав Х. Раковський, який зауважував, що влада не може бути нейтральною до української культури, а має опановувати її і допомагати розвиватися. Проти «теорії Лебеда» виступили М. Скрипник, В. Затонський та ін. Погляди Д. Лебеда не стали ідейними настановами і офіційною політикою, але вони, безсумнівно, відбивали переконання значної частини русифікованого партійного і державного апарату [4, с. 75].

Рішучий крок до втілення в життя політики українізації було зроблено на XII з'їзді РКП (б) (1923). Саме після цього з'їзду вона стала офіційно проголошеним курсом, обов'язковим для всіх членів партії. В червні 1923 р Раднарком УРСР ухвалив постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови».

Досить часто побутувала думка, що пролетарська культура є всенародною, інтернаціональною, тому мова творення цієї культури має бути російською, а культура українського селянина є дрібнобуржуазною, тому не доцільно застосовувати українську мову.

У останнє десятиріччя імперської доби виокремилося три соціальні верстви – селяни, міська інтелігенція та пролетаріат – відповідно розвивалося три підходи до національної культури.

Міська інтелігенція – найбільш привілейована верства населення – в більшій мірі сповідувала великодержавницьку політику та була під російським культурним впливом, але ця залежність була історично обумовлена через освіту, державну службу, ідеологічну підлеглість. Після революційних перетворень у більшості ця категорія орієнтувалася на цілу та неподільну Росію, на тотальну гегемонію російської культури як об'єднуючого фактора у загально радянському масштабі. Досить часто вороже ставилася до національних проявів та відстоювання національних інтересів у своєрідних колоніях Радянського Союзу.

Селяни найтісніше пов'язані із народними традиціями, звичаями, які формувалися століттями. Революція 1917 р. була для них своєрідним

сигналом від тотального поневолення і гостро пробуджувала прагнення до національного відродження, і мови зокрема. Селянська ворожнеча до міста яскраво проявилася у часи громадянської війни, економічної розрухи, що провокувала загострення боротьби за національну самовизначеність та самобутність. Як носій мови і культурних традицій, українські селяни були основною базою національної революції. Проте внаслідок особливої гостроти класових суперечностей вони більшою мірою прислухалися до соціально-економічних, а не національно-політичних гасел революції. Будучи здебільшого російського походження, робітничий клас і буржуазія залишилися байдужими до гасел національної революції [6, с. 214].

Соціальний склад пролетаріату був неоднорідний. Велика частка були вихідцями із села, тому за своїм національним становищем майже нічим не відрізнялися від селян-хліборобів, з часом широкі верстви робітників ставали вже міськими, а тому підлягали культурному впливу міської інтелігенції і через них прилучалися до російської культури, тобто індустріалізувалося.

Міста в Україні були більше російськими за складом, відтак гальмувалися процеси національно-визвольного руху. П. Христюк писав: «Міста на Україні з самого початку революції в більшості зайняли ворожу до українського відродження позицію або, в ліпших випадках, позицію повної негоції, ігнорування» [14, с. 19].

Але комуністична ідеологія передбачала об'єднання усіх груп суспільства задля соціалістичного будівництва, відсторонюючи національне питання. «І типовим для переважної більшості робітничих революціонерів тогочасної України був такий погляд на національне питання: трудящий, особливо робітник, «мусить бути інтернаціоналіст», питання про мову та культуру для нього значення не мають, це справа дрібної буржуазії, не можна, звичайно, нікому заважати користуватися з тієї мови, з якої він хоче, як це робилося за царських часів, не можна навіть заборонити окремим частинам колишньої імперії заводити свій національний лад, ба навіть зовсім самостійні та незалежні держави, але єдине, що може цікавити свідомого

робітника – це є боротьба соціальна проти поміщиків, проти буржуазії, для успіху цієї боротьби найкраще було б, щоб Росія зосталася єдиною державою, де б об'єднане соціалістичними гаслами робітництво могло боротися проти свого ворога, і це був насправді революційний інтерналізм, властивий робітникам в добу революційно-руйнацької боротьби проти старого ладу» [7, с. 247].

Як зауважила сучасна дослідниця Т. Парахомова, неоднорідність національного складу українського суспільства, диспропорції між культурними рівнями сільських і міських мешканців, низький рівень грамотності населення, обмаль професійних кадрів, слабкість матеріальної бази, недостатність фінансування, конкуренція з боку російських культурних впливів, а також потреба вести боротьбу з виявами великодержавного російського шовінізму – все це створювало значні перешкоди на шляху творення української культури в 1920-і рр. Ускладнювало ситуацію й те, що, внаслідок проведення впродовж кількох століть русифікаторської політики в Україні, її міста були здебільшого деукраїнізовані. Натомість села зберегли своє етнонаціональне обличчя: мову, традиції, так би мовити, ментальний колорит [11].

Разом з тим теорія двох культур, яку ще називали «лебединщиною» була засуджена після 1923 р., коли урядом був прийнятий курс на «українізацію». Особливих дискусій щодо «теорій двох культур» після 1925 р., зокрема на літературному фронті. Але згодом, поставлені в ході неї питання переросли з «літературних» у політичні й охопили коло болючих проблем та перспектив будівництва української культури в цілому [11, с. 33].

Процеси українізації розпочали згортатися у 1926 р. Витоки слід шукати у листі Й. Сталіна до Л. Кагановича від 26 квітня 1926., в якому, аналізуючи заходи наркома освіти УСРР щодо українізації виявив серйозні помилки, серед яких: «Він плутає українізацію наших партійних та інших апаратів з українізацією пролетаріату. Можна і треба українізувати, додержуючи при цьому певного темпу, наші партійний, державний та інші

апарати, що обслуговують населення. Але не можна українізувати згори пролетаріат. Не можна припустити російські робітничі маси відмовитися від російської мови і визнати своєю культурою і своєю мовою українську. Це суперечить принципів вільного розвитку національностей. Це була б не національна свобода, а своєрідна форма національного гніту...» [13].

М. Скрипник, ярий прихильник українізації, підходив до вирішення питань культурного будівництва із чітких марксистсько-ленінських позицій. Він наголошував, що є лише два шляхи побудови національної культури: пролетарський і буржуазний. Пріоритет класових інтересів перед національними – це і є той фундамент, на якому будувалися Скрипникові парадигми про культуру [13].

Вважалося, що у новій державі, перемогу якій приніс пролетаріат – повинна бути нова культура – пролетарська. З огляду на те, що пролетаріат у переважній більшості складає населення міст, які є російськомовними, то міська, тобто пролетарська культура повинна бути російською. Очевидним у перспективі передбачалося поступове влиття української культури, за змістом і суттю коріння якої є сільськими, до російської.

Культура, яка традиційно ідентифікувала себе із селянською, раптом здобуває інший вектор розвитку, що веде не лише до естетичних пошуків доби, але й призводить до ментальних змін.

За цих обставин у республіці набула поширення сумнозвісна теорія «боротьби двох культур», суть якої зводилася до того, що «пролетарська Росія» протиставлялася «селянській Україні», і на основі цього робився висновок, що «українізація» не потрібна, оскільки врешті-решт українську (сільську) культуру неодмінно перемаже російська (міська) культура.

Саме більшість громадських діячів з пронаціональною орієнтацією, враховуючи звичаї та традиції українського народу, вважали, що до творення пролетарської культури мають залучатися не лише робітники і міське населення, а й селяни: «...А це може бути лише тоді, коли поміж містом і селом не буде безодні, коли місто одчинить широко свої двері для села і коли

інтереси обох будуть остільки спільними, що і село і город будуть уявляти якийсь один міцний організм. Так, це єдиний шлях утворення самобутнього національного мистецтва: вийти з глибин або прийти до свого народу, зрозуміти його почуття, його оригінальні уявлення краси, покохати широко оточуючу нас природу» [1, с. 81].

Щодо національного складу населення на території України у досліджуваній період цікава статистика та якісний аналіз у спогадах М. Шаповала: «Отже, на Україні скрізь одне явище: українці більш 92 % хлібороби, 4-5 % робітників, останнє припадає на ремісників, дрібних крамарів і дрібну службову інтелігенцією... Хліборобство ведуть українці, а промисел, торгівля, наука й культура та публічна адміністрація в руках не українських. Ми знаємо, що українці в промислі є робітники, а капіталісти є росіяни, жиди, поляки і інші... Наука, мистецтво в українців у початках, а місто як осередок культури є не українське...» [12, с. 170-171].

Питання української мови вирішувалося в тому аспекті, що її використання не заперечувалося, але уможлиблювалося в контексті творення пролетарської культури, а ніяк не національної, що викликало багато суперечок, неоднозначних думок, а найголовніше, на нашу думку, стало основною причиною занепаду Пролеткульту в Україні.

Пролеткульт був створений у Росії у 1917 р. В Україні пролеткультівські організації виникли у 1919 р. у зв'язку з встановленням радянської влади. Основними формами освітньо-просвітницької роботи були: робітничі клуби, студії, пролетарські університети, дитячі пролеткульти. Культурно-творча діяльність реалізовувалася в умовах студійної роботи за напрямками – літературний, театральний, музичний, образотворчого мистецтва.

Пролеткультівський рух набув широкого розмаху в Росії, проте на теренах українських земель – був малопомітний. Основними причинами цього виступали: домінування російської мови над українською; доступ до

організацій мали робітники, які були неукраїнцями, а для селян – корінного населення – фактично доступ був закритий.

Дуже швидко в Україні Пролеткульт припинив своє існування, проте став передумовою виникнення пролетарських літературних організацій, таких як «Плуг», «Гарт» тощо, які намагалися виправити ті недоліки, які спостерігалися у діяльності пролеткультівських організацій.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку

Таким чином, саме національне питання, питання української мови стало визначальним у становленні Пролеткульту в Україні. Керуючись платформою I Всеросійської конференції культурно-просвітницьких організацій, орієнтуючись на творення пролетарської культури як позанаціонального – інтернаціонального феномену, Пролеткульт був опозиційним по відношенню до піднесення національно-визвольного руху, сплеску національної свідомості. Поряд із офіційною політикою радянської влади та комуністичної партії щодо українського питання, поряд із устремліннями окремих діячів Всеукраїнського Пролеткульту щодо його українізації, організації Пролеткульту не витримали тиску існуючих умов національно-визвольної боротьби, не знаходили прихильників серед вітчизняних вчених, митців, громадських діячів. До уваги варто взяти той факт, що до складу Президії та Всеукраїнської ради Пролеткульту входили в основному російські представники, які під впливом Всеросійської Ради й визначали зміст і спрямованість діяльності української організації.

Список використаної літератури:

1. Бурачек М. Колективна творчість і шляхи національного мистецтва \ Бурачек М. \ Мистецтво. – 1920. – № 1. – С. 64–81.
2. Десятый съезд РКП (б), март 1921 г. : Стенографический отчет \ Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1963.

3. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію \ Затонський В. \ \ Літопис революції . – 1929. - № 4.
4. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років : соціальний портрет та історична доля \ Касьянов Г. В. – Обкладинка М.О. Куріна. – К. : Глобус, Вік; Едмонтон : Канадський інститут Українських студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР (Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959рр.) – Т. 1. (1917 – червень 1941 р.) . – Державне видавництво політичної літератури УРСР, К., 1959. – 884 с.
6. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі.- Т. 1. – К., 2013.
7. Лапчинський Г. Національна політика за десять років соціалістичної революції \ Г. Лапчинський \ \ Життя й революція. – 1927. – № 5. – С. 243–249.
8. Ленін В. І. Тези по національному питанню \ В. І. Ленін \ \ Повне зібрання творів. Вид. 5. – Т. 23. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 300-308.
9. Ленін В.І. Резолюція ЦК РКП (б) «Про радянську владу на Україні \ \ Ленін В.І. Повне збір. Тв. [пер. з 5-го рос. Вид.]. – К. : Політ видав України, 1974. – Т. 39
10. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: навч. посіб. / О.В. Сухомлинська та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996.
11. Парахіна М.Б. Основні засади «теорії боротьби двох культур» : проблеми російсько-українського минулого і сучасність .- Черкаси, 2012. – 120 с.
12. Солдатенко В. Ф. Українська революція \ Солдатенко В.Ф. – К., 1999.

13. Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП (б)У \
Й.В. Стали \ \ Сталин Й.В. Твори [пер. з рос. Вид.]. – К.:
Держполітвидав УРСР, 1949. – Т. 8: Січень – листопад 1926 р.
14. Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії
української революції 1917-1920 рр. – Т. 1. – Відень, 1921.